

KÁRPÁTHY GYULA

ZRÍNYI

KATONAI KIADÓ

KÁRPÁTHY GYULA

ZRÍNYI

(TÖRTÉNELMI DRÁMA HÁROM FELVONÁSBAN)

KATONAI KIADÓ

1955

BEVEZETŐ

Történelmi témák irodalmi feldolgozásai lehetnek pusztán történelem-illusztráló, történelemnépszerűsítő alkotások, és — amennyiben hívek a valósághoz, s avatott tollú szerzők munkái — hasznos, nevelő és szórakoztató funkciót tölthetnek be. Az író célja ilyenkor a fantáziáját megragadó történelmi esemény mennél színesebb, érdekesebb bemutatása. Értékes hozzájárulás ez nemzeti múltunk szélesebb, mélyebb megismertetéséhez, tudatosításához. Igazi művészi alkotás azonban csak akkor születik, ha a történelmi téma írói megformálása nem cél, hanem csak eszköz a jelenből fakadó, jelennek szóló mondanivaló szolgálatában. A történelmi tárgyú irodalmi műveknek ebbe az utóbbi csoportjába tartozik Kárpáthy Gyula Zrínyi-drámája.

A haladó nemzeti erők összefogása, a tettekben testet öltő hazafiság, a nemzet függetlenségéhez és felvirágoztatásához vezető — a történelmi viszonyok által meghatározott — egyedül helyes út merész vállalása, az igaz ügy győzelméért folytatott lankadatlan harc minden veszély és kudarc ellenére, és e harc sikerébe vetett hit diadalmas optimizmusa: ezekben látom Kárpáthy drámájának legfőbb gondolatait, eszméit. Ki tagadhatná, hogy ezen eszmék irodalmi kifejezésére Zrínyi Miklós élete kitűnő téma?

Zrínyi életének történetéből különböző — részben egymással ellentétes — tanulságokat lehet levonni. Pályája örökös harc, küzdelem a nemzet jobb jövőjéért és saját tehetségéhez, emberi nagyságához méltó — érvényesüléséért. Életében azonban semmi sem valósult meg terveiből, kora történelmi igazságait megfogalmazó eszméinek nem volt elég széles visszhangja, és — bár Európa-szerte elismerés övezte — nagy eszméit megvaló-

sító történelmi tettekre sohasem nyílt alkalma. Tervei és eszméi a történelem ítélőszéke előtt mégis igazaknak, helyeseknek bizonyultak: az általa gyújtott tűz a kuruc szabadságharcok alatt már hatalmas lánggal lobogott; a hadsereg, melyet megálmodott, 1848-ban már fergetegként zúdult a haza ellenségeire; a jövőjét építő szabad, erős ország, amely után vágyakozott, ma már testet öltött valóság. Innen ered a Zrínyi-téma irodalmi megformálásának kétféle útja, két egymásnak ellentmondó Zrínyi-kép lehetősége. Ha látóköriünket csak e nagy ember személyes sorsára és történelmünk megfelelő periódusára szűkítjük, akkor élete a „minden hiába” reménytelenségének, pesszimizmusának tragikusan leverő tolmácsolója. Ha azonban a magyar történelem egész fejlődésében szemléljük életútját, akkor Zrínyi élete a haza szolgálatára, merész tettekre lelkesítő történet.

A jelenséget önmagában ábrázoló s ezért felszínes Zrínyi-kép, valamint a lényegre törő, a történeti összefüggéseket mélyen feltáró s ezért hívebb, igazabb Zrínyi-ábrázolás között az író nem választhat tetszés szerint. Vannak korok, amikor hazudik az író, ha a bukott Zrínyit mintázza meg, amikor csak a mindig talpra álló, mindig újra támadó, s végül mégis diadalmaskodó Zrínyi alakja hiteles és igaz. Ilyen kor a mi korunk, s Kárpáthy jól választott. Hőse is ihlette ebben — Zrínyi nemcsak mint hős, hanem mint költő is példakép. A Szigeti Veszedelem tárgya is bukás, nagy vereség; ez a vereség híven előadva, a történelmi fejlődés menetébe állítva mégis a győzelembe vetett hit és az erő eposza lett. A Zrínyi-téma helyes értelmezését Petőfi is segítette kialakítani; a forradalom kellős közepén, a forradalom győzelme érdekében idézte Zrínyi emlékét:

Legyen minden ember olyan, mintha
Zrínyi Miklós unokája volna.

Kárpáthy darabja elé bátran oda lehetne írni mottónak Petőfi sorait.

A Zrínyi-téma alkalmas arra, hogy szocializmust építő jelenünk eszméit kifejezze; de vajon lehetséges-e ennek a témának a drámai kidolgozása? Zrínyi pályájának eseményeit és sajá-

tosságait elemezve, e kérdésre igennel kell válaszolnunk. A költő-hadvezér életében szinte összesűrűsödik kora Magyarországnak minden ellentmondása, Zrínyi a kor valamennyi nagy ellentétének valóságos csomópontja: a drámai összeütközésekben itt nincs hiány. A dráma cselekvő hőst kíván: Zrínyiben olyan hősrre lel a drámaíró, aki maga a tett, a robbanó cselekvés. Megvannak életében az igazi drámai konfliktus alapjai. Magatartása kifeié mindíg szilárd volt, de belül örökös vergődés. Ilyen körülmények között születtek meg, alakultak ki nagyszerű katonai és politikai elképzelései. A kisgyermek kora óta beléplántált királyhúséggel és a katolikus egyház iránti engedelmességgel éppenúgy nehéz küzdelmet kellett folytatnia, mint földesúri osztályálláspontjával. Keserves tapasztalatok és súlyos válságok után jutott csak el a Habsburg-ellenes szervezkedés gondolatához és gyakorlatához, az egyház nyílt bírálatához, a parasztok felfegyverzésének programjához. A nemességet akarta megmenteni, de éppen a nemesek nem értették őt és nem merték követni: a drámai konfliktus mily nagyszerű lehetőségei bújkálnak Zrínyi és osztálya viszonyában! Ha végül azt is figyelembe vesszük, hogy benne a kiváló hazafi a hallatlan becsvágyú emberrel egyesült, aki nemcsak a hazát akarta boldogítani, hanem önmagát e boldog haza első emberévé is kívánta tenni, s aki előtt többször nyitva állott arra a lehetőség, hogy a hazától függetlenül, vagy egyenesen azzal szemben keresse s esetleg meg is találja érvényesülését — akkor a társadalmi és egyéni konfliktusok egész láncolatáról beszélhetünk.

Zrínyi életének elemzése azonban arra is rámutat, hogy a szocializmust építő kor m o n d a n i v a l ó j a, a Zrínyi-t é m a és a drámai m ű f a j találkozása rendkívüli nehézségek elé állítja az író. Zrínyi élete eseményeinek valóságos, történetileg hiteles rendje ugyanis kedvezőtlen a dráma szempontjából. Ő mindig cselekedni akart, de a körülmények ezt csak élete utolsó éveiben tették igazában lehetővé. 1661-től, Zrínyi-Újvár építésétől kezdve élete a viharzó tettek sorozata, s a kor nagy ellentétei is ekkor csaptak össze körülötte a legnagyobb heveséggel. Zrínyi e legmozgalmasabb, legcselekvőbb periódusa azon-

ban csak külső ellentétekben bővelkedik, a nagy belső konfliktusoktól már mentes. Vára építésekor, 1661-ben, koncepciója végérvényesen kialakult; nincs benne többé ingadozás, sem a katonai, sem a politikai, sem a társadalmi kérdésekben. Ekkor már következetesen kidolgozott haladó elmélete alapján állott, senki sem ismerte nála jobban a politikai és katonai erőviszonyokat, a fejlődés tendenciáját, olyannyira, hogy a Habsburg-birodalomban senki sem cselekedett ezidőtájt nála tudatosabban. Mialatt a bécsi kormány és a magyar főurak ide-oda kapkodtak, Zrínyi világosan tudta, mit kell tennie céljai érdekében; ezért válhatott az események irányítójává s oly dinamikus erejű kezdeményezőjévé ezekben az években.

Zrínyi életének súlyos konfliktusai ezzel szemben mind a korábbi évekre jellemzőek. Két évtizeden át szinte egymást érték a nagy belső emberi megrázkódtatásokkal teli periódusok hősről életútján. Az 1640-es évek elején kezd érlelődni benne a Habsburg-uralomban való bizalmatlanság s ezidőtájt nyíltott alkalma, hazáját elhagyva, külföldön találni boldogulást és elismerést. Ezeknek az éveknek válságából robbant ki a Szigeti Veszedelem, ami egyúttal a konfliktusok feloldódását is jelentette — de csak átmenetileg. 1650 körül már végkép kiéleződött az udvarral való ellentéte, s ekkor lépett — súlyos lelkiismereti válságok után — a Habsburg-ellenes szervezkedés útjára, miközben a horvátországi parasztfelkelés is nehéz választást elé állította. Az 50-es évek derekán és végén — különösen II. Rákóczi György és Erdély hatalmának bukása után — főúrtársait szeretné tömöríteni a haza érdekében szükséges akciókra, amikor a legkülönbözőbb személyi ellentétek viszont minduntalan szembeállították velük. Íme egyik konfliktusokkal terhes időszak a másik után, de ezek sora 1660 táján véget ér, amikor elkezdődik Zrínyi tetteinek a periódusa.

A drámaíró természetesen nem mondhat le sem a cselekvő hősről, sem a konfliktusokról, hiszen ellenkező esetben nem ábrázolhatná a dráma eszközeivel a hős fejlődését. Ezért három lehetőség között kell választania: vagy valamelyik konfliktusokkal teli időszakot kell a mű középpontjába állítania s ehhez a történelemből nem ismert cselekvést konstruálni; vagy

Zrínyi egész életútját, élete valamennyi fontosabb szakaszát kell ábrázolnia; vagy pedig az utolsó éveket, a tettek éveit kell alapul vennie s az ekkori eseményekbe belesűrítene életének már korábban megoldódott nagy konfliktusait. Az első lehetőség rendkívül kockázatos, mivel Zrínyi élete, s kora története túlságosan közismert ahhoz, hogy a színpadon elfogadhatóvá váljanak olyan események, melyekről senki sem tud, s melyek nem is léteztek; a második változat viszont egy széthulló történelmi képsorozatnál egyebet aligha nyújthatna. Így végeredményben egy Zrínyi-dráma sikere elsősorban attól függ, hogy miképpen tudja az író dramaturgiailag megoldani a harmadik változatot, vagyis hogyan tudja egybeszerkeszteni a tetteket kísérlelő konfliktusokat egy olyan cselekvéssel, melynek következetessége, lendülete és hőfoka jórészt e konfliktusok korábbi feloldódásának köszönhető.

E feladat megoldása akkor lehet eredményes, ha az író gondos történelmi elemzés után ki tudja választani a Zrínyi-élet számos konfliktusa közül azokat, amelyek az utolsó cselekvő-periódusba transzponálhatók. Nem kétséges ugyanis, hogy nem lehet a Zrínyi-Újvárt építő Zrínyit mint fejlődése kezdetén álló hőst felléptetni, s ennél fogva nem lehet élete valamennyi konfliktusát a drámában kibontani. Olyan Zrínyinek kell a színpadon megjelennie, aki már túl van a nagy belső viharok és a hallatlan feszültségű összeütközések egy részén, de akire még újabb megpróbáltatások várnak, s aki előtt még további nagy fejlődési lehetőség áll.

Ha ebből a szempontból válogatunk a fentebb felsorolt konfliktuslehetőségek között, akkor hamar nyilvánvalóvá válik, hogy a Habsburg-uralkodóban való csalódás, s a Béccsel szembeni ellentét alkalmas a legkevésbé arra, hogy a Zrínyi utolsó éveit ábrázoló dráma alapkonfliktusa legyen. Az udvar iránti bizalmatlanság ugyanis politikai eszmélkedésének első megnyilvánulásaként, már pályája legelején jelentkezik, s 1650 körül már határozott Habsburg-ellenességgé fejlődik, másrészt pedig cselekvésének biztonsága Bécs magatartásának, s politikai törekvéseinek világos ismerete nélkül el sem képzelhető. Élete utolsó

éveiben tehát őt már mint a királlyal szemben eleve bizalmatlan, az udvar céljait tudatosan keresztező hőst lehet csak elképzelni. A Habsburg-ellenesség az utolsó évek bemutatása során természetesen még fokozódhat — ez a történelmi valóságnak is megfelel —, de nem képzelhető el a konfliktus magjával. A zrínyi-újvári esztendők harcos, cselekvő Zrínyijével inkább a társadalmi konfliktus megoldatlansága egyeztethető össze. Zrínyi és a nemesség, valamint Zrínyi és a nép viszonyának tisztázatlansága sokkal több sikerrel illeszthető ez évek eseményei közé, mint a Habsburg-kérdés. A drámai konfliktus gazdag kibontakoztatása válhat lehetővé, ha az író a középpontba állítja azt a problémát, hogy bár Zrínyi saját osztálya — a nemesség — érdekében akar cselekedni, s számára akarja az ország függetlenségét kivívni; mégis osztályellenségében, a népben lel igazi szövetségesre.

Zrínyi életének egy másik sajátossága, mellyel a drámaírónak számolnia kell; a magánélet különleges helyzete. Reménytelen dolog lenne — torzítás nélkül — családi életét, szerelmét, s valamilyen innen kibontakozó konfliktust a dráma középponti elemévé vagy akárcsak egyik ilyen elemévé tenni. Erre legfeljebb a fiatal Zrínyi bemutatása esetén volna mód. Magánélete ábrázolásának nem az a fő nehézsége, hogy második házasságáról s családi életéről szinte semmit sem tudunk, hanem az a körülmény, hogy annyira alárendelte magánéletét az országos ügyeknek, hogy benne a közéleti ember szinte elnyelte a férjet, az apát. Ékesen példázza ezt a vonását Izsák nevű fiacskájának halála, illetve ekkor írt verse. A kis Izsák halála — az 50-es évek végén — mélyen megrendítette Zrínyit, utolsó költői alkotásának, Elégiájának tanúsága szerint. De még ebben a nyilvánosság elé nem szánt, az apa keservét tolmácsoló versben is keresztülült a nagy célokra törő katona és politikus: a kis Izsák azért olyan nagy veszteség számára, mert így nem lesz, aki megénekelje dicsőséges tettét, úgy, ahogy ő énekelt dédapjáról. Ha a dráma a valóságos Zrínyit, a politikai és katonai programjáért roppant magas hőfokon harcoló hőst ábrázolja, akkor a magánéletnek nem juthat sok hely a drámában, illetve a család, a szerelem rajzán belül is a közéletből fakadó problémáknak kell elő-

térben állniuk. Bánkot döntő cselekvésre indíthatta Melinda sorsa, a valóságos, hiteles Zrínyi tetteibe azonban ily elhatározó módon a család, a szerelem nem szólhat bele.

A magánélet ábrázolásának nehézsége nem jelenti azt, hogy a hős személyes emberi problémái nem kaphatnak hangot — enélkül Zrínyi nem is lehetne drámai hős. Mindössze arról van szó, hogy a személyes emberi konfliktus nem a szerelem vagy a család vonalán, hanem a politika mezején keresendő. A haza érdeke és a személyes politikai ambíciók egymást támogató, vagy egymást keresztező volta kínálkozik itt hálás kiindulópontnak. Bár Zrínyi hazaszeretete és személyes becsvágya sohasem került nyíltan egymással szembe, több olyan mozzanat van életében, mely ezen a téren lehetőséget nyújt súlyos, alapvető emberi konfliktus ábrázolásához. Különösen adva van erre az alkalom az utolsó évek Zrínyijénél, amikor már európai hírnév övezte s szinte egymással versenyezve halmozták el a kor uralkodói kitiüntetésekkel, ajándékaikkal.

Zrínyi színpadra vitelének legnagyobb nehézségét végül abban látom, hogy a szerzőnek és természetesen a főhöst alakító színésznek a magyar történelem egyik jól ismert, de végtelenül bonyolult jellemű, a maga nemében szinte egyedülálló egyéniségű nagy személyiségét kell újratерemtenie. Hadd utaljak itt néhány olyan vonására, mely nélkül minden Zrínyi-kép hamis, s melyek mindegyike külön feladatot ró a drámaíróra. Zrínyi kivételesen sokoldalú, sokszínű egyéniség: költő, hadvezér és politikus. A tettvágy elsődlegessége nem szorítja nála háttérbe az elmélyült gondolkodót; ő egyszerre teoretikus és gyakorlati vezér; minden tette mögött elméleti megfontolások állnak és minden gondolatának célja a cselekvés. Egyenes, nyílt szívű férfi, de tudja jól — meg is írta —, hogy az ő korában egy vezető politikusnak értenie kell a színleléshez, nemcsak fegyverrel, ésszel, érvekkkel, hanem csellel és ravaszsággal is kell tudnia küzdeni, s ő ehhez tartotta magát. A katonai élet fáradalmaihoz szokott kemény, indulatos férfi, de a legkényesebb francia udvaroncokat is elbűvölte finomságával, eleganciájával, az udvari élet írott és íratlan szabályainak tökéletes betartásával.

Ez a szinte csak taláalomra kiragadott néhány szín is jelzi, hogy milyen sokféle helyzetben, széles skálán kell szerepeltetni a hőst, hogy a teljes Zrínyi álljon előttünk.

Zrínyi írásait, tetteit, magatartását valami sajátos felfokozottság, robbanó feszültség, örökös nyughatatlanság jellemzi. Túlbeszített idegállapotú ember, aki minden téren csak a felsőfokot ismeri, akinek élete roppant szenvedélyek sodrában telt el. Ezt érzékeltetni csak akkor lehet, ha a kornak Zrínyi körül összesűrűsödő ellentétei a lehető teljességgel jelen vannak a drámában. Ha a törökkel, bécsi politikusokkal, császári hadvezérekkel, a magyar uralkodó osztály különböző csoportjaival, a főpappal, a néppel, a külfölddel való szembeállása, illetve egymásratalálása mind mind a drámai cselekményben jelentkezik, válik felfoghatóvá, s lesz valósággá. Csak a kor valamennyi számottevő törekvésének keresztüzében lehet Zrínyi alakját a történelem valóságos hőseként megformálni. Ez a valóságos történelmi hős egyúttal a magyar eposz költője, aki irodalmi remekműve hőisében — dédapjában — önmaga példaképét, eszményeinek hordozóját rajzolta meg. Az eposzi hősként megteremtett eszménykép egész életén át szemé előtt lebegett, vezércsillaga volt, s nem alaptalanul sejtette önmagában egy esetleges új eposz hőségét. Zrínyi olyan eposzíró volt — a világirodalomban egyetlen —, aki maga is egy eposzi hős életét élte, s nem egyszer tudatosan készült erre a szerepre. A drámaíró ezt sem hagyhatja figyelmen kívül. Ha azt akarja, hogy hőse olyan legyen, amilyennek Zrínyit lángoló röpiratainak mai olvasói elképzelik, akkor magasra kell őt emelnie, bizonyos mértékig fenségessé kell tennie alakját, a dráma Zrínyijére át kell sugározatnia a Zrínyi-írások sajátos veretű hazafias pátozát. Főleg a nyelv és a stílus mértéktartó ünnepléységevel érheti el, hogy hőse körül olyan atmoszféra keletkezzék a színpadon, amely elbír egy ilyen hallatlanul szuggesztív egyéniséget, s hogy a mi eszméink hiteles történeti távlatot kapjanak.

A múlt és a jelen egyidejű hiteles ábrázolásának kulcskérdése végül a dráma befejezése. Olyan befejezésre van szükség,

amely lényege szerint történetileg igaz és hiteles, de mégsem a hős tragédiájára helyezi a hangsúlyt. Látszólag könnyű megoldásnak kínálkozna a drámát nem Zrínyi tragikus halálával, hanem sikerei kezdetével, vagy azok tetőpontjával fejezni be. A néző vagy olvasó ebben az esetben azonban gondolatban tovább folytatná Zrínyi jól ismert történetét, s menthetetlenül eljutna nagy művét derékba törő hirtelen halálának s ezzel tervei összeomlásának leverő tényéhez. A ma írójának mondanivalója csak akkor lesz meggyőző, ha szembenéz Zrínyi halálának kényes kérdésével, ha színpadra viszi azt, s mialatt nem leplezi el a személyes sors tragikus voltát, erőteljesen aláhúzza a hősi élet kezdeményezéseinek változatlanul tovább élő folytonosságát.

Kárpáthy Gyula rendkívüli feladatra vállalkozott, amikor egy ennyire megkötött témát választott mondanivalója eszközüül. Bevezető soraimnak az a célja, hogy az olvasó világos képet alkothasson arról, miben látja egy Zrínyi-kutató a Zrínyi-téma sajátosságait, drámai feldolgozásának lehetőségeit. Úgy érzem, hogy e történeti tények ismerete megkönnyíti az olvasó számára a darab megértését és értékelését, amikor igazi drámát és igazi Zrínyit keresve kezébe veszi Kárpáthy Gyula szép és értékes darabját.

Klaniczay Tibor